

- ²¹ Там само. – С. 121.
²² Тищик Б. Й., Орач Є. М. – С. 124.
²³ Цивільне право України. У двох книгах / За ред. Дзери О. В., Кузнецової Н. С. – Книга 1. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
²⁴ Юхо І. Вказана праця. – С. 59.
²⁵ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 121.
²⁶ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 346.
²⁷ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 122.
²⁸ Юхо І. Вказана праця – С. 98.
²⁹ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 116.
³⁰ Юхо І. Вказана праця – С. 98.
³¹ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 232.
³² Там само. – С. 229-230.
³³ Товстоліс М. Вказана праця. – С. 118.
³⁴ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. – Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2004. – С. 223.
³⁵ Історія держави і права України / За ред. Чайковського А. С. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 154.

Резюме

В статті аналізується правове регулювання залога як способу забезпечення виконання зобов'язань на українських землях по Литовським статутам. Автор укладає увагу на характеристику громадянсько-правового статусу залогодержателя і залогодателя, а також правового режиму залогового майства.

Summary

In the article the legal adjusting of mortgage is analyzed as a method of providing of execution of obligations on Ukrainian lands after the Lithuanian statutes. An author pays attention to description of civil legal status of mortgagee and debtor, and also legal mode of mortgage property.

Отримано 19.03.2009

П. О. НЮХІНА

*Поліна Олександрівна Нюхіна, аспірантка
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

ВІЙСЬКОВІ КОЗАЦЬКІ УНІВЕРСАЛИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ

Серед пам'яток права України одними з найцікавіших і водночас найнедосліджених є козацькі універсали XVII–XVIII століття. Відносно пощастило лише так званим земельним універсалам, яким у 20-ті роки ХХ століття присвятив ряд своїх публікацій О. С. Грушевський¹. Метою даної статті є історико-правова характеристика тих козацьких універсалів, що регулювали суспільно-правові відносини у військовій сфері (далі – військові універсали).

Одразу ж слід зазначити, що військові універсали попри зовсім не мирні обставини на українських територіях, що продовжувалися протягом двох століть, є нечисленними

у порівнянні з універсалами, які регулюють інші сфери суспільно-правового життя. Так, із відомих на даний час універсалів Богдана Хмельницького, до військових належать лише два: «Універсал Богдана Хмельницького старшині Запорозького Війська про необхідність готувати зброю для відсічі ворога» від 7 (17) січня 1654 р.² та «Універсал Богдана Хмельницького про висилку на допомогу семигородському князеві Юрієві Ракоці козацького війська» від 31 грудня 1656 р. (10 січня 1657 р.)³, які були видані вже після Переяславської ради. Втім, можливо, ряд текстів не дійшло до нас через обставини воєнного часу і специфіку формуванням діловодства у Генеральній військовій канцелярії.

Військові універсали стосувалися суто стратегічних чи тактичних питань (початку військових дій, розташування військ, їх наступу чи відступу тощо) та ряду дотичних («близьковійськових») питань, як то призначення командування військових одиниць, матеріальне та грошове забезпечення, військова дисципліна, покарання чи заохочення. Видавалися вони, як правило, гетьманом, який був не лише главою козацької держави, а пердусім вищим військовим начальником. Суб'єктами, яким адресувалися універсали, були здебільшого військові одиниці (полки та сотні) та їх військові керівники або Військо Запорізьке загалом. Таким чином, військові універсали за суб'єктом звернення поділяються на загальні (ті, що стосувалися усього військового товариства) та локальні (ті, що зверталися до певних військових одиниць). До загальних військових універсалів належать два згаданих універсали гетьмана Богдана Хмельницького, а також зокрема, такі: «Універсал Петра Дорошенка до Війська про мобілізацію у зв'язку з небезпекою ворожого нападу внаслідок польсько-московського непорозуміння» від 1 березня 1667 р.⁴, «Універсал Петра Дорошенка до полковників і старшини щодо вжиття застережних заходів з огляду на прибуття під міста Гетьманщини турецьких і татарських військ, які мають надати допомогу проти ворога» від 16 листопада 1671 р.⁵, «Універсал Мазепи про мобілізацію козаків до військового формування миргородського полковника Данила Апостола» від 2 липня 1697 р.⁶, «Універсал гетьмана І. Мазепи всьому козацтву йти до табору полковника Апостола» від 16 липня 1697 р.⁷, «Універсал Івана Мазепи про порядок утримання охочекомонних та охочепіхотних козаків в місцях постійного розташування» від 30 січня 1698 р.⁸, «Універсал Івана Мазепи про заборону українським і російським військам, що йдуть на допомогу польському королеві Августу II, чинити шкоду й утиски населенню» від 20 травня 1705 р.⁹, «Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про виправлення в похід до фортеці Святого Хреста десятитисячного корпусу козаків» від 10 лютого 1723 р.¹⁰, «Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про виправлення в похід до Ладоги на каналні роботи п'ятитисячного корпусу козаків, з призначенням гадяцького полковника Михайла Милорадовича головнокомандувачем» від 28 лютого 1723 р.¹¹.

Наведені як приклад загальних військових універсали видавалися різними гетьманами протягом майже століття, проте формулювання суб'єкта звернення майже не змінювалося: «Паном полковником городовым і пехотным і сотником, атаманом, всему старшому і меншому Войска его королевской милости Запорожского товариству...»¹² – пише Петро Дорошенко в своєму універсалі від 1 березня 1667 р.; «...паном полковником, наказным, сотником и атаманом городовым і сельским, и всему старшому и меньшому товариству, во всѣх полках рейменту нашего застающим...»¹³ – таке звернення знаходимо через 30 років в універсалі гетьмана Івана Мазепи; «Всей старшинѣ и чернѣ Войска его императорского величества Запорожского, особливе панамъ, полковникам наказнымъ зъ старшиною полковою, пп: сотникамъ зъ атаманею курѣнною и зо всѣмъ старшимъ и меншимъ товариствомъ...»¹⁴ – так розпочинається універсал Павла Полуботка від 10 лютого 1723 р.

Таким чином, робимо висновок, що відрізнялися загальні військові універсали перше, важливістю питань, з приводу яких вони видавалися (загальна мобілізація, військовий похід, порядок утримання військ), та, по-друге, широким колом осіб (зокрема військових), на яких ці універсали розповсюджували свою дію.

На відміну від загальних локальні військові універсали мали чітко зазначених адресатів. Це могли бути певні військові одиниці, або декілька таких одиниць, або окремі ко-

мандувачі. Наприклад, «Універсал Івана Виговського полковникові і старшині Миргородського полку бути готовими до виступу проти ворога» від 29 березня 1658 р.¹⁵, «Універсал Івана Самойловича з повідомленням у Ніжинський полк про результати походу за Дніпро та розпорядженням ніжинській старшині прислати до нього у табір під Іркліїв відомості про ситуацію у містах полку» від 29 січня 1674 р.¹⁶, «Універсал Івана Мазепи у Веркіївську сотню Ніжинського полку про заборону слухати накази Москви та щодо ненадання допомоги для посилення московського гарнізону в ніжинській фортеці» від 15 листопада 1708 р.¹⁷. Наведено лише декілька прикладів, насправді, їх видано набагато більше. Інакше кажучи, локальний характер притаманний більшості тогочасних військових універсалів.

Військові універсали доцільно також класифікувати за предметом, на врегулювання якого вони були спрямовані. Видається доцільним виокремити стратегічні військові універсали (ті, що стосувалися військових дій, вступу до них чи виходу з них, оборони від нападу ворогів, повідомлення про зраду чи шпигунство); універсали, що визначали порядок утримання військ, забезпечення їх провіантом, грішми та іншими необхідними речами (господарсько-адміністративні); та універсали стосовно призначення на військові посади, заохочення чи покарання (розпорядчо-адміністративні).

Прикладом стратегічних військових універсалів наведемо такі: «Універсал Івана Виговського з наказом, щоб відправлені ним на Волинь для вербування війська ротмістри і капітани негайно повернулися в Україну, не завдаючи шкоди жителям тих земель, і щоб усі козацькі загони, що перебувають між річками Случ і Горинь, через підписання нового договору з Річчю Посполитою повернулися звідти і не заважали місцевим власникам управляти своїми маєтками» від 26 січня 1659 р.¹⁸, «Універсал Петра Дорошенка з наказом козацькій старшині прибути до Корсуня для відсічі ворогу» від грудня 13 не раніше 1672 р.¹⁹, «Універсал Івана Самойловича до чигиринського та інших виборних городових полковників, піхотних полковників та іншого полкового товариства з повідомленням про прибуття військової допомоги та закликом протриматися в Чигирині проти ворогів ще кілька днів до її отримання» від 16 серпня 1677 р.²⁰, «Універсал Івана Самойловича у полк Іллі Новицького із застереженням проти можливої зради окремих полчан своїй присязі та їх переходу на сторонню службу» від 14 липня 1685 р.²¹.

Розглядаючи стратегічні військові універсали, зазначимо, що крім предмета, вони відрізняються від інших військових універсалів ще й тим, що містили наказ до прямо визначених у такому універсалі дій. Наприклад, «...суворо тоді наказуємо, щоб за показанням цього нашого універсалу, з тим людом, який залучений до нашої послуги і всього Війська до нас негайно прибували...наказуємо, аби всі залоги війська нашого...водночас з'їжджали, згідно з укладеним з його к. мл. та Річчю Посполитою миром і згодою...»²². У даному універсалі Іван Виговський наказує військам відступати у зв'язку зі зміною політичної ситуації, тобто укладенням мирної угоди. Петро Дорошенко своїм універсалам наказує козацькій старшині наступне: «...отсылаемъ вас тѣмъ нашимъ універсаламъ, жадаю и приказываю, чтоб есте всѣ з женами и з детми своими прямо в Корсунь шли. Гдѣ не для чево иново и господина обозного нашего заслали есми, толко чтоб то мѣсто крепчайше укреплять»²³.

Господарсько-адміністративні військові універсали регламентували порядок розміщення військових формувань серед мирного населення та порядок взаємодії військових з мирними жителями (наприклад, «Універсал Івана Самойловича в охочекомонний полк Іллі Новицького з дозволом на розміщення в містах Лубенського і Миргородського полків, де вони будуть отримувати стачію, та заборонаю відбирати живність у людей», виданий в жовтні 1680 р.²⁴), грошове забезпечення військових формувань (наприклад, «Універсал Івана Самойловича у полк Іллі Новицького з повідомленням про відправлення військового канцеляриста Григорія Болдаковського з річною платою на полк та закликом до полкового товариства при розташуванні на постої не завдавати збитків посполитим» від 4 червня 1658 р.²⁵).

Найцікавішим для розуміння порядку військового забезпечення козацького війська в Україні кінця XVII століття видається «Універсал Івана Мазепи про порядок утримання охочекомонних та охочепіхотних козаків в місцях постійного розташування» від

30 січня 1698 р.²⁶ Гетьман в цьому універсалі зазначає, зокрема, так: «А такъ мы тепер приказуемъ, абы именно на компанѣйця комонного по двадцет пят, а на пѣхотинця по двадцет человекѣка господаров отведено и назначено было. Прето, абы всюда такъ, а не иначе подлугъ того указу нашего на каждого товариша господаровъ, по тылко, якъ выжей наменилося было распоражено, котрии господарѣ повинни тому человекѣку, котрий у них стацью мѣти будет, подлугъ установи наше выставати корму належитого.»²⁷. Тобто, козацьке військо в мирний час утримувалося за рахунок населення країни, обов'язок утримання військових закріплювався нормативно, та розповсюджувався на широке коло осіб: «Пану полковникови чернѣговскому, стародубовскому, нѣжинскому, старшинѣ полковой, всякимъ урядомъ по мѣстахъ и селахъ будучимъ и всему старшому и меншому товариству и посполству...»²⁸. Державне ж утримання війська полягало в річній платні, рідше – в матеріальному забезпеченні (наприклад, «Універсал Івана Мазепи полковникам Іллі Новицькому, Кузьмовичу і Кожуховському про висилання через Лизогуба і Болдаковського кінним полкам грошей, а пішим – по жупану і по чотири золотих на чоловіка» від 23 жовтня 1690 р.²⁹).

У XVIII сторіччі, зі зміною політичної ситуації, з посиленням впливу Російської держави на Україну ситуація з військовим забезпеченням дещо змінилася. Населення і далі мало утримувати військових, проте вже не тільки козаків, але російських солдат. Як вбачається з «Універсалу Павла Полуботка і генеральної старшини у Глухівську сотню щодо постачання провіанту російським солдатам глухівського гарнізону»³⁰, глухівському сотнику та всім, хто мав маєтності в Глухівській сотні, «...по указу імператорского величества...»³¹ визначається за обов'язок матеріальне забезпечення російських солдат. Зокрема, «...одному человекѣку на мѣсяць по два четвертички въщертъ, без натоπτу, ржаной муки, по гарцу крупъ, по два фунта соли и по шесть фунтовъ сала въ мясоидніе днѣ...а когда время надлежащее приидеть, въ которое фуражъ получати треба...на еднога коня в сутки вѣсомъ сѣна по шѣстнадцать фунтовъ...»³². При цьому, ніякого відшкодування за таке постачання універсалом не передбачалося, зустрічаємо лише таку згадку: «...зверхъ того засъ вишшеписаного провѣанту, фуражу и грошей, такъ...оффѣцери, якъ и радovie солдати, нѣчого лишного брати и вимагати не повини»³³.

Певна річ, обов'язок утримання російських військ не знаходив підтримки серед українського населення. Відповідно, для полегшення тягарів, які лягали на плечі народу, вживалися певні заходи, відображені, наприклад, в «Універсалі Павла Полуботка і генеральної старшини в Понурницьку сотню про доручення значному військовому товаришеві Дем'яну Туранському провести спільно з капітаном Волжиним ревізію кількості дворів, щоб впровадити рівномірне утримання жителями сотні розташованих тут драгунів» від 28 грудня 1722 р.³⁴.

Разом з господарсько-адміністративними більшу частину військових козацьких універсалів, які є відомими на даний час, складають розпорядчо-адміністративні універсали. Такими універсалами призначалися та знімалися з посади військові (наприклад, «Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини про призначення липлявським сотником отамана значкового товариства Стефана» від 10 травня 1723 р.³⁵, «Універсал Івана Мазепи про позбавлення Семена Палія полковничого уряду та призначення полковником в його полк Михайла Омельченка» від 1 серпня 1704 р.³⁶); надавалися вказівки з поточних справ діяльності козацької армії (наприклад, «Універсал Івана Мазепи про доручення військовому товаришеві Тимофію Радичу провести облік козаків Лубенського полку, що не вирушили зі своїм полковником у похід» від 2 серпня 1701 р.³⁷); оголошувалися подяки за вірну службу чи виносилися покарання за військові злочини («Універсал Івана Самойловича в охочекомонний полк Іллі Новицького з похвалою за вірну службу та виконану російським царям і йому гетьману присягу» від 5 липня 1684 р.³⁸, «Універсал Івана Мазепи про дозвіл повернути до підданства Новгородському монастиреві козаків, що проживають у його маєтностях, з тих які самовільно покинули службу під час останнього військового походу» від 6 вересня 1687 р.³⁹).

Слід зазначити, що серед відомих на даний час універсалів, що було видано козацькою старшиною, також знаходимо військові універсали. Адміністративно-розпорядчий «Універсал стародубського полковника Петра Рославця про встановлення кордонів між

Почепiвською та Мглинською сотнями Стародубiвського полку» вiд 2 липня 1664 р.⁴⁰ встановлює кордони мiж вiськово-адмiнiстративними одиницями Гетьманщини – сотнями. «Унiверсал нiжинського полковника Пилипа Уманця про висилку полкового хорунжого Грицька Назаренка i вiськового товариша Пилипа Парпури для покарання тих, хто залишає полк без дозволу» вiд 15 лютого 1674 р.⁴¹ також належить до адмiнiстративно-розпорядчих вiськових унiверсалiв, оскiльки цей документ розпочинає процедуру розслiдування та покарання вiськового злочину – дезертирства. Але кiлькiсть вiдомих вiськових унiверсалiв старшини залишається дуже незначною у порiвняннi з кiлькiстю вiськових унiверсалiв гетьманiв. Невiдомим на даний час лишається, чи видавалися вiськовi унiверсали Генеральною вiськовою канцелярiєю. Документального пiдтвердження цього знайти поки ще не вдалося.

Вiськовi унiверсали, зокрема стратегiчнi дають матерiал для уточнення та бiльш широкого вивчення вiськових подiй, що розгорталися на території України в XVII–XVIII столiттi. Опублiкування та ретельне вивчення козацьких унiверсалiв дають змогу уточнення наукових фактiв, що вiдомi в iсторiї України-Гетьманщини, та можливiсть бiльш широко усвiдомити всi iсторичнi та полiтичнi обставини того часу, спираючись на iнформацiю з першоджерел.

¹ Грушевський О. С. Унiверсали та грамоти в земельних справах з 1650–1660 рокiв // Записки Iсторично-фiлологiчного вiддiлу ВУАН. Науковий збiрник за рiк 1925. – К., 1926. – С. 111-137; *Його ж.* Першi гетьманськi земельнi унiверсали // Записки Iсторично-фiлологiчного вiддiлу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7-8. – С. 209-224; *Його ж.* Гетьманськi земельнi унiверсали 1660-1670 рокiв. // Iсторико-географiчний Збiрник. – К., 1927. – Т. 1. С. 53-92; *Його ж.* З побуту старшини XVIII в. // Записки Iсторично-фiлологiчного вiддiлу ВУАН. Науковий збiрник за рiк 1926. – К., 1926. С. 125-131; *Його ж.* Унiверсали та грамоти лiвобережним ратушам // Юв. збiрник на пошану М. С. Грушевського. – К., 1928. – Т.1. – С. 217-224.

² Унiверсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / І. Крип'якевич, І. Бутич (упоряд.); К., 1998. – С. 139.

³ Там само. – С. 216.

⁴ Унiверсали українських гетьманiв вiд І. Виговського до І. Самойловича (1657–1687) / І. Бутич та iн. (упоряд.); К.; Л., 2004 – С. 400.

⁵ Там само. – С. 476.

⁶ Унiверсали Івана Мазепи. 1687-1709. Частина II / Павло Сохань (голов.ред.), Іван Бутич (упоряд.). — К.; Л., 2006. – С. 213.

⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – С. 55.

⁸ Унiверсали Івана Мазепи. 1687-1709. Частина II... – С. 215-216.

⁹ Унiверсали Івана Мазепи. 1687–1709... – С. 465–466.

¹⁰ Унiверсали Павла Полуботка. 1722-1723 / Павло Сохань (голов. ред), Вячеслав Ринсевич (упоряд.). – К., 2008. – С. 264.

¹¹ Там само. – С. 291-292.

¹² Унiверсали українських гетьманiв вiд І. Виговського до І. Самойловича... – С. 400.

¹³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах... – С. 55.

¹⁴ Унiверсали Павла Полуботка... – С. 264.

¹⁵ Унiверсали українських гетьманiв вiд І. Виговського до І. Самойловича... – С. 69.

¹⁶ Там само. – С. 681.

¹⁷ Унiверсали Івана Мазепи. 1687-1709. Частина II... — С. 413.

¹⁸ Унiверсали українських гетьманiв вiд І. Виговського до І. Самойловича... – С. 91-92.

¹⁹ Там само. – С. 434-435.

²⁰ Там само. – С. 725-726.

²¹ Там само. – С. 813-814.

²² Там само. – С. 92.

²³ Там само. – С. 434-435.

²⁴ Там само. – С. 759-760.

²⁵ Там само. – С. 807-808.

²⁶ Унiверсали Івана Мазепи. 1687-1709. Частина II... – С. 215-216.

- 27 Там само. – С. 215.
28 Там само. – С. 215.
29 Універсали Івана Мазепи... – С. 207-208.
30 Універсали Павла Полуботка... – К., 2008. – С. 105-106.
31 Там само. – С. 105.
32 Там само. – С. 105.
33 Там само. – С. 105.
34 Там само. – С. 226-227.
35 Там само. – С. 345.
36 Там само. – С. 335.
37 Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Частина II... – С. 275.
38 Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича... – С. 801-803.
39 Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Частина II... – С. 50-51.
40 Там само. – С. 605-606.
41 Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича... – С. 905-906.

Резюме

В статті дана характеристика воєнним козацьким універсалам XVII–XVIII століття. Автором пропонується власна типологізація воєнних козацьких універсалів. Відокремлено кожен тип воєнних козацьких універсалів.

Summary

In article the characteristic of military Cossack universals of the XVII–XVIII centuries is given. The author offers own tipology of military Cossack universals. Each type of military Cossack universals is briefly characterised.

Отримано 9.06.2009

І. Ю. ПАНОВА

Ірина Юріївна Панова, аспірантка Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

До числа малодосліджених сторінок історії нашої держави належать правові аспекти створення і діяльності Державного центру Української Народної Республіки (ДЦ УНР) в екзилі. Зокрема, досить суперечливою є позиція дослідників щодо політичної і правової оцінки утворення ДЦ УНР в екзилі в українській історіографії. Більшість робіт нерідко містять неточні відомості, а інколи – заідеологізовані та міфологізовані оцінки подій. Тому, дана стаття ставить на меті уточнення питання утворення ДЦ УНР в екзилі шляхом юридичного аналізу тогочасних подій та юридичних актів.

ДЦ УНР в екзилі (еміграції) було створено 1920 р., завершилась його діяльність у 1992 р. після формування легітимних органів влади незалежної України. Керівні органи ДЦ не раз змінювали місце перебування: 1921–1923 рр. – Польща, 1940–44 рр. – Франція, 1944–76 рр. – Німеччина, 1976–92 рр. – США. З часу створення і до моменту складання своїх повноважень ДЦ УНР в екзилі проголошував своєю метою – створення альтернативи українській радянській державності та досягнення Україною державної незалежності.

© І. Ю. Панова, 2009